

ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Յովհաննէս Թումանեան՝ անցեալին պատկանող գեղեցկութիւն մըն էր։ Անցնող տարւոյն մէջ՝ ծննդեան հարիւրամեակը տօնուեցաւ, գործին մասին խօսուեցաւ, աւելի կամ նուազ կատարեալ վերլուծումներ կատարուեցան։ Միեւնոյն չըջանի պատկանող ուրիշ գեղեցկութիւն մըն ալ Աւետիս Ահարոնեանն էր, որ լըռութեան զատապարտուած է առ այժմ, բայց 1902–1905ի «Մուրճ» ամսագրին սիւնակները՝ պերճախօս կերպով՝ կը խօսին այն մրցակցութեան վրայ, որ կար «լեզունը» ներու, «սոքեմա» ներու հեղինակին եւ «Արարը», «Աւ օրեր» եւ «Մըրիկի սուրբը» ստորագրող վիպադրին միջեւ։ Լուռ եւ անկոխ, սիրալիր ու հաղորդական մրցակցութիւն, օրինակ՝ բոլոր ժամանակներու համար։ Անցեալ գեղեցկութիւններ էին երկուքն ալ։ Արուեստի բմբուռում մը կար անոնց քով, հինէն եկող, 1900ական թուականներու յարմար, ուժամանիքէն չունջ առնող, աննկուն եւ գիտակից ճամբայ բացող։ Ունեցած էին զերենք կանխող վարպետներ, որոնցմէ երկուքին համար ալ զազաթ մըն էր Աւետիսը։ Բայց այլեւս իր ձեռովը շատ հինցած։ Նոր դարը՝ նոր ճամբայ մը ցոյց կու տար, եւ իրենք այդ ճամբէն է որ քալել սկսելին։ Քայլեցին եւ լուսաւոր հետք մըն ալ թողուցին։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարրին՝ կը գոցուէր վարպտըրը հին գեղեցկութիւններու վրայ։ Նոր ջըջան մը սկիզբ էր սկսիլ անիկ ետք. սակայն մին-

չեւ Բ. համաշխարհային պատերազմը, հին հանգրուանին մարդիկը դեռ կը դործէին։ Մեռածները՝ իրենց դործերով, վերապրածները՝ իրենց շունչով շարունակեցին ժամանակ մը պահել կապը հինին հետ։ Գործնականին մէջ, ուրեմն, մեր դարուն կէսէն անդին է որ նոր միտք, նոր բմբուռում, աշպէս ըսուած նոր արուեստ մը փորձեց մէջտեղ նետուիլ։ Որոշումներ ընկաւ նոր ճամբայի մը, թէ արդէն գիտակցօրէն կառչող մըն էր՝ մընապէս արժէք հիմնաւորող պայմաններու։ Այդ խօսքը ըսուած չէ տակաւին։ Տեսարանները առ այժմ լուռ են։ Յանկալի է, սակայն, որ առաջին հանգրուանէն ետք՝ որ ըստ մեզի կանդէկառնէ 1945ով, կամ նոյն է ըսել դարուս կէսին, նոր երկասարգութիւնը իմացական ուժեղ յայտնութեամբ մը, ձեւի նոր զիւտով մը երեւան դարձաւ։ Բանալու նոր շըրջանը։ Բայց էական պայման մը կայ. անոնք խորքէն հարստութիւնը ունենան՝ փոխանակ մտքի սնանկութեան. վայելչութիւնը եւ հրապոյրը, որուն «գրական գեղեցկութիւն» կ'ըսենք, կարենան միացնել նորութեան պահանջին հետ։ Գեղեցիկը յաճախ բառ մըն է, եւ թերեւս նոյնիսկ վանիկ մըն է, որ բառը կը փոխէ, տալով անոր կամ թոխչը, կամ հասարակաց դոյքի նկարագիր։ Ծաշակ ու գիտակցութիւն հարկաւոր է, ինչպէս հաղուելու, աշպէս գրելու մէջ։ Խօսքերնիս բնականաբար Սփիւռքի Հայ Գրականութեան մասին է։ Մայր հողին վրայ ծաղկած

լոր եւ Պալազիտ՝ հազիւ 20 մղոն հեռաւորութիւն մը կայ, ուսկից թրքահայ զաղթականներ կը փախչէին եւ ապաստանարան կը փնտռէին Իդդիլը եւ Իդդիլմաւա եւ Սուրմաուլի գիւղերը: Մանուկ Ահարոնեան ակնանտես կ'ըլլայ, այսպէս, թըշուառութիւններու, սովի եւ խուճապի մատնուած ժողովուրդի մը սարսափելի ապրումներուն: Աղէտը կը հասնի նաեւ ծննդավայրին՝ Իդդիլմաւա. անշուշտ հոս թուրք եւ ռուս բանակները չմտան, բայց զիւղերը կողոպուտի եւ սպանութեան մատնուեցան Բարդուղեան լեռներէն (Հայկական պար) վար իջնող եւ առիթէն օգտուող քրիւտ հրոսախումբերու վայրենի արշաւանքներով, որոնք անպաշտպան ժողովուրդի մը հարստութեան եւ խաղաղութեան դէմ՝ անմարդկային դաւաճանութիւններ ըրին: Դարբին Առաքել ալ ընտանիքովը փախաւ իր տունէն, ուր վերադարձաւ 1879ին. դարձի տարին ալ մեռաւ զժախտաբար, եւ Աւետիս մնաց երկու քոյրերուն հետ՝ մօրը խնամքին տակ. իր խորթ եղբայրներն ալ, անոնք ալ դարբիններ, բաժնուեցան եւ հեռացան տունէն:

Հօրը մահէն ետք՝ զժուար էր ալլեսու Աւետիսի համար շարունակել Իդդիլի ծխական դպրոցը. կը պակսէին նութական միջոցները: Ան պէտք էր մօրը օգնել ապրելու համար: Դաւիթ Գալանթարեան, սոկայն, ձրիարար ընդունեցաւ պատանին, եւ օգնեց որ կարենայ աւարտել դրպրոցը: Բայց այս աղին ուսուցիչը, 1881ին ստիպուեցաւ մեկնիլ Եւրոպա, եւ որպէսզի Աւետիս չմնայ բախտին լըբուած՝ զայն տարաւ հետը Էյմիածին եւ կարգադրեց որ աշնան ընդունուի Գէորգեան ձեմարանը: Ահարոնեան ինքն իսկ կը նկարագրէ յետոյ թէ ի՞նչ պարագաներու տակ տեղի ունեցաւ իր մուտքը հոն 1881ի Սեպտեմբեր 1ին: Կը յիշէ իր ուսուցիչներէն՝ Կարապետ Կոստանեանը, որ ծանօթ է մատենագրական գործերու հրատարակութեամբ, Ստեփան Պալասանեանը՝ ծանօթ պատմական գործերով, Սեդրակ Մանուկեանը՝ հմուտ փելլեսոփայական

գիտութիւններու, Մկրտիչ Նալեանը զբարարի դասաւանդ եւ ուրիշներ: Բայց ամէնէն աւելի տպաւորուած է Փարիզի Մուրատեան վարժարանի նախկին սան՝ Ստեփ. Պալասանեանի տիպաւէն, որ իր կերթ ու աղնուական նկարագրով, խորապէս ազդած է իր եւ ընկերակիցներուն վրայ, մանաւանդ իր հայրենասիրական զգացումին բնական եւ յուզիչ շեշտով: «Սիրում էր, կ'ըսէ ան, Հայն ու Հայաստանը եւ նոյնքան սիրում էր իր աշակերտներին: Եթէ Կ. Կոստանեանի համար աշակերտը լոկ չալախ էր, որով ապագայում իր ուղած Հայաստանը պիտի կազմուէր, Պալասանեանի համար իր սաները արդէն իսկ Հայաստան էին, հայ հայրենիքի մը մասնիկը, նրա իմացականութեան, նրա հոգու կտորները, որ պէտք էր մշակել, բարձրացնել զերազոյն եւ իմաստնագոյն Հայաստանը փառաւորելու եւ նրան ծառայելու համար» («Իմ Գիւրքը», Բ. հտ. Պատանեկութիւն, Փարիզ, 1931, էջ 325):

Գէորգեան ձեմարանը՝ ազգօգուտ հաստատութիւն մըն էր անտարակոյս. արեւա բարձրագոյն զարդացում առած երիտասարդութիւն մը, որոնք եւրոպական համալսարաններ յաճախեցին եւ եղան կարկառուն դէմքեր: Ահարոնեանի շրջանի աշակերտներէն են Կոմիտաս Վարդապետ, Շանթ, Աւ. Իսահակեան, Մ. Արեւիկեան, յիշելու համար պարզապէս քանի մը շատ նշանաւոր դարձած դէմքեր. կային ուրիշներ ալ, որոնք եկեղեցական կամ աշխարհական՝ քաղաքական-զբաղման կեանքի ասպարէզներու մէջ իրենց բաժինը բերին՝ օգտաւատ գործունէութեամբ:

1886ին Ահարոնեան աւարտեց ձեմարանի վեց տարեան ընթացքը: Անկէ ետք՝ կը մնար լրացնելիք երեք տարեան լատինական ընթացք մը եւս, զոր չկրցաւ կատարել՝ աչքերու տկարութեան համար: 1887ին ամուսնացաւ Անոյշ Նազարեանի հետ, որ Ահարոնեաններու տան զբաղի գեղանի աղջիկ մըն էր: Մնաց ժամանակ մը Իդդիլմաւա եւ յետոյ իբր ուսուցիչ՝ անցաւ Իդդիլը:

ԳՐԱԿԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ԵՒ ԴԵՐՐ ՈՒՍՈՒՑՁԱԿԱՆ ԱՍՊԱՐԷՋԻ ՎՐԱՅ

Գրականորեն աննշան, բայց իր ան-
զրահիկ դրուածք՝ յեշատակուած է իր
Նամակ Իզդիրիցը (լոյս տեսած Արդար
Յովհաննէսեանի «Արձագանգ» շարժա-
թերթին մէջ՝ 1887ի Ապրիլ 26ին), տա-
լով նկարագրութիւնը Երասխի յորդուածին
և պատճառած աղէտին:

1888-1892 ուսուցիչ է Իզդիրի ծխա-
կան դպրոցին մէջ:

1892ին ուսուցիչ է Նոր Պայաղտի ծխա-
կան դպրոցին մէջ:

1893-1896 Աւագ ուսուցիչ է Իզդիրի ծը-
խական դպրոցին: Կը կազմակերպէ հա-
ւաքոյթներ, թատերական ներկայացում-
ներ, կը մասնակցի ազատագրական շար-
ժումներու: Իզդիր կը դառնայ ինքնու-
նական թուականներուն՝ կարեւոր կե-
դրոններէն մէկը, Թրքահայաստանի մէջ
յեզափոխական գրականութիւն և ուղ-
մամթերք մտցնելու: Հայ ուսուցիչը Ա-
միսնիստի մարդը: Սուրմալուի դաւաճա-
նալիստ Բողուրասիկ կը հետապնդէր զին-
քը, ոստիկանական հսկողութեան տակ
առնուած ըլլալով: Ահարոնեան էջը կըր-
նար առանց հրամանի հեռանալ Իզդիրէն:
Այս վիճակը կը տեւէ մինչև 1898:

Այս շրջանիս, ան չի դադրիր, սակայն,
թերթերու աշխատակցութենէն: «Արձա-
գանգ»էն դատ «Տարազ» և «Մշակ» տեղ
կու տան իրեն:

1887-1894ին Հոօ Կիմը (լոյս տեսած
«Արձագանգ»ի և «Տարազ»ի մէջ) կու
տայ հայ գիւղը, հայ կնոջ տկարը և
հայ ընտանեկան կեանքը այլաբանական
դաշտին: Ազգապրական դորմ:

1894ին «Մշակ»ին մէջ լոյս կը տեսնէ
Լուրեր սահմանի այն կողմից, նկարա-
գրական էջեր՝ թրքահայ դաղթականնե-
րու կեանքէն, որոնք կը թափին Սուրմա-
լուի գիւղերը՝ փախելով օսմանեան հա-
րըստահարութիւններէն: Այս ժամանա-

կամիջոցին է որ Ահարոնեան, ներշնչուած
թշուառ դաղթականներու կրածներէն, կը
զրէ առաջին դեղարուեստական պատմը-
ւածքները: Պուս ըմ կաք, Բաշօ, Ֆալագ
Վաքոյմի, Փշուր ըմ խաց: 1896-1898ին
դրուած են այս կարգի պատմուածքներ
բաղմաթիւ էջերով, որոնք իսկոյն կը
փաստեն դրական անուրանալի տաղանդի
մը յայտնութիւնը իր մէջ: Ահարոնեան կը
սկսի անուն մը դառնալ:

ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ

Ահարոնեանի վերոյիշեալ պատմուածք-
ները պատճառ եղան անոր եւրոպական
համալսարան մը մտնելուն: Պաքուի հայ
ուսնուորներ՝ տուին հարկ եղած թո-
շակը այդ նպատակին համար: Կինն ու ե-
րեք զաւակները Իզդիրէն Երեւան փոխա-
դրէին ետք՝ ան անցաւ Թիֆլիս, որ
կեդրոն մըն էր հայ դրական դէմքերու և
քաղաքական դորմէներու: Հոն է որ
ճանչցաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնա-
դիրներէն՝ Միքայէլեանն ու Սիմոն Զա-
ւարեանը: 1898ին ամբան եղանակին, ան
արդէն Լօղան էր՝ արձանագրուելու հա-
մար պատմա-փիլիսոփայական բաժնի
համալսարանական ընթացքին:

Քրիստափոր Միքայէլեան վերադար-
ձած էր Ժնև 1898ի աշնան, ուր կը խրմ-
րարէր «Դրօշակ»ը, կուսակցութեան
պաշտօնաթերթը (1891էն սկսեալ): Անոր
առաջին մտածութիւնը եղաւ ապահով-
ցնել աշխատակցութիւնը Ահարոնեանի,
որուն դաղթականներու կեանքէն տուած
պատկերները այնքան սիրելի անցած էին
հայ հասարակութեան: Քրիստափոր դը-
նաց անձամբ Լօղան՝ համոզելու դրադէ-
տը որ այս անկամ տայ պատկերներ հայ
ազատագրական շարժումի պատմութե-
նէն: Եւ որպէսզի խթանէ զինքը՝ առաջին
պատկերին նիւթը ինքն իսկ ներշնչեց և
այնուհետեւ զրկեց անոր նամակներ, յու-
շեր, թերազրութիւններ՝ շարունակ նիւթ
հայթայթելու համար: Ահարոնեան ողե-
ւորուած՝ զրկեց առաջին պատմուածքը՝

խալը, որ սիրուեցաւ. անոր յաջորդեցին Պատիւը, էլ մի աղօթիք, Ջաօն, Աշուղը, Արիւնոս քրթմաորը, որոնք լոյս տեսան ըլլորն ալ «Ղարիբ» ստորագրութեամբ, վասն զի «Ղարալի» Կովկասի եւ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ բացայայտ կերպով մուտք չէր կրնար ունենալ եւ ինքը Ահարոնեան ալ պէտք էր ծածուկ մնալ ալ տեսն: Ղարիբի պատմութեամբները ամփոփուեցան յետոյ «Ազատութեան ճանապարհին» խորագրով հատորի մը մէջ, եւ կատարեցին իրենց անժխտելի դերը՝ ազատագրական պայքարի պատմութեան համար: Ահարոնեան տիրած էր արդէն զրական հրապարակին: Այնուհետեւ լոյս տեսնելիք դործերը պիտի ծառայէին աւելի մեծցնելու իր համբաւը:

Իտալիա իր երկրին դեղեկցութեամբը եւ արուեստի դուռն դործոցներով ներչնչեց տպագրութիւններ, որոնք լոյս տեսան «Մշակ»ի մէջ. նոյնպէս Զուիցերիա, որուն մասին զրածնէր նախ հրատարակուեցան «Մուրճ» ամսագրին մէջ: Իտալիայում եւ Շվեյցարակա գիւղ՝ իր ուսանողական շրջանի գործեր են, վերջինս Կուրբաթ - Հարուն ստորագրութեամբ: Բայց 1901ին աւարտած ըլլալով Լօզանի համալսարանին պատմա-փիլիսոփայութեան ընթացքը, անցաւ Փարիզ՝ Սորպոնի մէջ հետեւելու համար զրականութեան: 1902ին ան արդէն Կովկաս վերադարձած է եւ հաստատուած Թիֆլիս:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉԸ

Գրական հմայքին միացաւ քաղաքական գործիչի վստահութիւն մը իր անունին շուրջ, մանաւանդ 1906էն ետք: Դառնալով Կովկաս՝ մտաւ իսկոյն Թիֆլիսի «Մուրճ» ամսագրի խմբագրութեան մէջ (1902-1905): Այս աշխատակցութիւնը զիւրացուց իր գործերու հրատարակութիւնը, լոյս տեսան հետզհետէ պատմութեամբներ, Արաքը, Անիաւաքը, Սեւ օրեր վրպակը, Մրբիկի սուրբը, Լուսինը վէպերը: Կարճ ատենուան մը համար 1905ին

յանկարծ մեկնեցաւ Եւրոպա՝ Հայկական Դատին համար: Այդ տարուան աշնան (Հոկտեմբերեան հրովարտակ) ծայր տրւին ուսանական յեղափոխութեան առաջին ցույցերը, ժողովրդական ազատութեան մը եւ մամուլին անկախութեան փորձեր սկսան երեւիլ ասպին անդին, որմէ օգտուեցաւ Հայութիւնն ալ: Սկիզբ տրուեցաւ 1906ին «Յառաջ» օրաթերթին (Հ. Յ. Դաշնակցութեան օրկան), Թիֆլիսի մէջ, որուն մասնակցեցաւ Ահարոնեանն ալ բացի յօդուածներէ՝ նաեւ խմբագրականներով: 1907ին Խրմեան Հայրիկ Կաթողիկոսին կողմէն պատուիրակութիւն մը զրկուեցաւ Լաճէ (Հոլանտա) դուստրուած խաղաղութեան խորհրդաժողովին, բայց անօգուտ տեղ: 1907ի աշունէն 1909ի Մայիսը՝ անօրէն եղաւ Թիֆլիսի Ներսիսեան վարժարանին, որուն նոր չէնքի շինութիւնը Հաւարար Հայկական արուարձանին մէջ՝ ինք յաջողցուց Ա. Մանթաշեանի բարերարութեամբ: 1909ի Մայիսին՝ ձերբակալուեցաւ եւ նստուեցաւ Թիֆլիսի Մետեխի բանտը: Երեսնին, Պարուի, Պաթումի բանտերը լեցուած էին կասկածելի անձերով, իրբեւ ժողովրդական յեղափոխութեան յարողներ եւ վնասակար տարբեր. ատոնց մէջ կային հայ զրոյներ, փաստաբաններ, բժիշկներ, ուսուցիչներ, հոգեւորականներ եւ հարուստներ: Դատական լիազօր քննիչը կը զբոսնէր Նովոչերնոսկ քաղաքը. բանտարկեալները պէտք էին հոն փոխադրուիլ: Ահարոնեան տարուեցաւ նախ Պաքուի բանտը, ուր ունեցաւ թոքերու ծանր հիւանդութիւն մը. փոխադրուեցաւ քաղաքային հիւանդանոց. բայց 1910ի Դեկտեմբերին՝ Պաքուի բանտէն տարուեցաւ Ռոստովի բանտը եւ անկից Նովոչերնոսկ: Հոս աւելի զօժան էին կեանքի պայմանները, իր իրախտուած առողջութիւնը վրտանդի տակ էր կրկին վերջնականապէս քայքայուելու: 20.000 ուրբիլի երաշխաւորութեամբ՝ իր բարեկամները յաջողեցան ազատել զինքը: Ահարոնեան դարձաւ Կովկաս, եւ ապա անցաւ Եւրոպա, կանդ առնելով արեւմտեան Հայաստանի գնաւ-

որուն նախագահը նորէն Ահարոնեանն էր, այս անգամ Փարիզ երթալու եւ Յաղթականներու Խորհրդաժողովին Հայոց պահանջները ներկայացնելու: Գերմանիոյ կողքին Թուրքիա պարտուած մըն էր. իսկ փոքրիկ Հայաստանը, մեծ Յաղթականներուն քովը փոքրիկ դաշնակից՝ այժմ իր իրաւունքները կը պահանջէր: Ահարոնեան ընտրուած էր Հանրապետական Հայաստանի Խօսարանին Նախագահ 1919-1920 տարիներուն, եւ իբր լիազօր կը ստորագրէր 1920, Օդոստոս 10ին Սեւրի դաշնագիրը, որուն համաձայն՝ Հայաստանի անկախութիւնը կը ճանչցուէր յաղթական դաշնակիցներէն եւ պարտուած Թուրքիայէն: Հայաստանի նոր սահմանները ենթարկուած էին Միացեալ Նահանգներու Նախագահին՝ Վութրոյ Վիլսոնի իրաւարար միջնորդութեան: Ահարոնեան իր անձնական օրագրութեան մէջ յիշեալ թըլականին (10 Օդոստ. 1920) գրած է.

«Կեանքիս ամենաբնականիկ օրն է այս: Երեսուն տարուայ պայքարս, բոլորքս, տառապանքս եւ յոյսերս պսակեցին փառաւոր յաղթութեամբ»:

Բայց ամիս մը ետք՝ յեղաշրջուեցաւ ամէն ինչ, եւ ցնդեցան բոլոր յոյսերը, բոլոր երազները: Թուրքիա զբաւեց Կարսի, Արտահանի եւ Սուրմալուի շրջանները: Քեմալական Թուրքիան եւ Սովետական Պատաստան պայքարեցան միասին Սեւրի դաշնագրին դէմ: Հանրապետական Հայաստանի հողը անցաւ, կարմիր բանակի զբաւումով, Խորհրդային իշխանութեան զօտին մէջ: Լօզանի դաշնագիրը՝ 1923ին փոխանակելով Սեւրինը՝ Հայաստանի Պատուիրակութիւնը կորսնցուց բոլորովին իր պաշտօնական հանգամանքը: Ա. Ահարոնեանի վրայ իջաւ վարակումը մը եւ ան առանձնացաւ կրկին, հայ զորականութեան համար կորսուած տարիները (1916-1923) գէթ տեսակէտով մը փրկելու: Պոսթոնի «Հայրենիք» ամսագրին մէջ երեւցան պատմուածքներ, վիպակներ, քաղաքական տեսութիւններ. ձա՛մբորդը, Կարօտ հայրենի, Քրիստափոր Միխայէլեան: Տպուեցան Փաբլիք՝ Իմ գիրքը (Ա. հտ.

Մանկութիւն, 1927, Բ. հտ. Պատանեկութիւն, 1931):

1934ի Փետր. 11ին, Մարտիրոսյ մէջ, «Համազգային Ընկերութեան» Մարտիրոսյ մասնաճիւղին կողմէ տրուած հանդէսին ժամանակ, ի նպաստ Պէշրութի Հայկ. Ճեմարանին, երբ Ահարոնեան յուզուած կը խօսէր ժողովուրդին, յանկարծ իր ճառը ընդհատեցաւ՝ ուղեղային կաթուածով: Բուժուեցաւ ճառասփօսը, բայց մնաց միշտ անկարող՝ զբաղան դործունէութեան համար: Վախճանեցաւ 1948ի Ապրիլ 20ին եւ թաղուեցաւ Փաբլիքի փէր Լաշէրի գերեզմանատան մէջ, ուր կան նաեւ ուրիշ հայ զրազտ գէմքերու շիրիմներ:

ՀԱՅՐԵՆԱՍԵՐԸ

Հիմնական զգացումը, շարժիչ անոր բոլոր արարքներուն՝ Հայրենիքի բուն սէրն էր որ արգելէ չէր ճանչնար. անկողնէն մէր մը, անկողնամէկ սէր մը՝ որ անձնական շահերէ վեր՝ կը ձգուէր միութեան եւ կը դառնար դադափարական մը: Հայրենի հողը, սպիտակափառ Մասիսը, այրարտեան դաշտին սրտաբաց զեղեցիկութիւնը աղղած են վրան եւ կաղմած անոր նկարագրին այն աղղախրական ընտրելի գիծը՝ որ բովանդակ կեանքին մէջ յայտնի երեւոյթ մ'եղաւ: Հողի զաւակ, բարձր իմացականութիւն մը, էջմիածնի Գէորդեան ձեմարանին մէջ հասունեցած աղղին համար, Եւրոպայի մէջ ներգաղթի միտք՝ ծառայէր իր ժողովուրդին մինչեւ կեանքին վերջին վայրկեանը: Իր մէջ տիրականը զգացումն էր եւ շեշտուած հայրենասիրութիւնը, որմէ վեր հզօր ներդրածութիւնը մարդկային սիրտին՝ այսինքն համամարդկայինին, որ յայտնուեցաւ իր կարգը մը գործերուն մէջ:

Կեանքին վերջերն ենք. 1934ին Մարտիրոսյ հայ գաղութին ուղղած իր խօսքին մէջ ինչքան ջերմութիւն գրած էր ան, ինչքան սէր հայրենի երկրին: Ահարոնեան դաշնակցական մըն էր, եւ սակայն այդ թուականին իր միակ յորդորը, սրբտէն իրած միակ թելադրանքը իր սերելի

ժողովուրդին՝ էր դարձեալ հայրենիք, որովհետեւ գաղութը տանջւում է մի բան կերտելու համար. գաղութը շաղախն է հայրենիքի համար¹։ Պայծառ դադարաւորներ. դադութահայութիւնը պէտք է նկատուի անցքի շրջան մը, մնայուն հող չկայ մեր ոտքերուն տակ՝ օտար երկրին մէջ, վասն զի «աշխարհի մէջ չկայ մի ուրիշ ժողովուրդ՝ որ այնքան ուժգին, այնքան մտերիմ կերպով կապուած լինի հողին, որքան Հայը»²։ Գաղութներու մէջ ոչինչ կրնանք կերտել, դադութ մի միայն չադախն է հայրենիքին։ Այս միտքը չունի ոչ մէկ արտաոգութիւն. մանաւանդ թէ կը համապատասխանէ բնական եւ ողջամիտ իր իմաստասիրական աշխարհայացքին եւ ժողովուրդներու պատմութեան։ Անոնք իրենց երկրին մէջ միայն, իրրեւ իրենց բնական հունին մէջ կրնան արտադրել ըստ ցեղային նկարագրի եւ դոյնի, իսկ դադութներու մէջ դատապարտուած են վատնելու իրենց ցեղային ուժերը եւ ուժապառ ըլլալու յետ դոյնապայքարի մը՝ որ կրնայ ժամանակ մը միայն տեսնել։ Գաղութները կրնան նպաստել լոկ ամբարշտութիւն, իջարկներ, մին տարրեր լալ դարպասութիւն, իջարկներ, մին տարրեր միւսին, եւ ատով՝ աւելի՛ ալ օգտակար եւ բազմակողմանի կրթութեամբ օժտուած եւ աշխարհաքաղաքացի մտայնութեամբ անհատներ կազմել. բայց սահմանուած ծառայելու հայրենիքին։ Մշակութի տօները որ կը սարգելին՝ ըստ Աշարհեանի մտքին դադութներու մէջ միայն իմաստ ունի, որովհետեւ հոն է որ ճիշդ կը թափուի երկոտարութեան մէջ վրտ պահելու արդային արժէքները. մինչդեռ «հայրենի հողին վրայ՝ ամէնօրեայ կեանքը արդէն մշակութի տօն է»։ Ժողովուրդ մը որ կ'ապրի իր հայրենիքէն ներս, իր հողին վրայ է, մինչդեռ դադութներու մէջ ճիշտ այդ հողն է որ կը պահի անոր ոտքերուն տակ։ Ահա՛ բոնեան կը դանադանէ հետեւարար մշակոյթ գաղթաշխարհի համար եւ մշակոյթ հայրենիքի համար։ Ահա՛ տարի իր բոնեւորով. «Մշակոյթը անասան մէկ բան է՝

կապուած մի երկրի արեւին, հողին, ջրին, օդին, ցեղին եւ մարդկութեան։ Առանց հողին մշակոյթ չկայ»։

«Գաղութային մշակոյթը ջրի քամք է։ Ու որ գիւղացի է ինձ պէս, նա լաւ գիտէ թէ ինչ է քամքը։ Գիւղացին, իր արտը ջրելուց յետոյ կտրում է ջուրը, որպէսզի ուրիշի արտն էլ ջրուի։ Զէ՞ որ կարգով է։ Կտրուած ջուրը, սակայն, դեռ հոսում է դէպի արտը եւ տեսնողը կարող է կարծել, թէ ջուրը դեռ կտրուած չի։ Բայց իրականին մէջ մնացորդ ջուրն է այդ, քամքը, որ ուժ չունի, հոսանք չունի իր ետեւը»։

«Եւ այսպէս է մշակոյթը հայկական դադութների համար, նա քամք է։ Մշակոյթը հողից է ծնւում, հողն է կերպարանք, բնութիւն եւ դրոշմ տալիս նրան։ Մշակոյթը ժողովուրդին տալիս է լեզու, գեղեցկութիւն, ճամբարութիւն»։

Գանդակելի խօսքեր են ասոնք, ըսուած մէկէ մը՝ որ երեսուն տարի ազգին նուիրեց իր միտքն ու հողին, գերազանցապէս եղաւ ճշմարիտ հայը եւ ազգասէրը։ Անկուսակցական մարդն էր որ կը խօսէր իր մէջ, մաքուր հայրենասէրը առանց քաղաքական ալլամբիճ դաւանանքներու։ Ու եղաւ պատկառելի ճիշտ ասոր համար՝ որովհետեւ եսէն վեր դրաւ հայրենիքը։

Ուրիշ կողմն ալ կայ նկատի առնելիք։ Աշարհեանի ստեղծագործութեան մէջ տառապող մարդերուն միջեւ չկայ խտրութիւն մարդէ մարդ կամ ցեղային տարրերութիւն. անոնք ցաւին մէջ եղբայրացած են, բան մը որ կը բաւէ ցոյց տալու իր մէջ համեղբայրութեան եւ գերազանցականութեան դադարաւորականի պատմութիւնը։ «Լուսաբաց» պատմութեան մէջ վիպադիրը յուզում եւ գորով ունի քերտուի մը հանդէպ, որ գիշեր մը, պատերազմը դադարէլ ետքը, գաղտնի լեռներէ անցած ատեն կը հանդիպի հայուկային խումբի մը։ Քիւրտը գինուած

1. «Հայրենիք» օրաթերթ, Պոսթոն, 1934, Մարտ 6։

2. Անդ։

3. Անդ։

է, ինքզինքը պաշտպանելու համար միայն. իր նպատակն է անցնել երթալ տեսնելու համար իր նշանածը: Հայ խմբապետը կը հրամայէ չսպաննել զինքը, այլ միայն զինաթափ ընել՝ զթալով վրան: Թոյլ չի տար որ երթայ իր նպատակին, վախնալով որ յետոյ կը մատնէ զիրենք: Սակայն հայդուկներէն մէկը դէպքով կը զարնէ դայն. խմբապետը կը կատարէ անոր դէմ եւ ընկերներու աղաչանքին վրայ է միայն, որ ան հրացանը վար կը դնէ: «Պմբապետը, կ'ըսէ հեղինակը, աչքը չէր հեռացնում հուկւարքի ցնցումներով ձրլ-ձրլուղ քերդից: Եւ երբ նա իր վերջին շունչը փչեց ու անշարժացաւ ձեան վրայ, երկու կաթիլ արցունք կախուեցին խմբապետի աչքերից եւ իջնելով թրջեցին այտերը»⁴:

Այս պատմութեամբ նմոյշ մըն է Ահաբոնեանի մարդասիրական զգացումներու արտայայտութեան: Հուժկու մարտիկ մը կը յուզուի յանկարծ, տեսնելով զխմբապետին հերետառարկ մը՝ յայտնելով լի, ուրուն դէմքին վրայ կայ իսպաղ ժողովուրդ մը՝ ապացոյց անոր սրտին բարութեան: Պմբապետին մէջ կը տեսնուի ուրեմն համամարդկային զգացումին լծակը՝ որ կը շարժէ կեանքը դէպի աչրը, որ կը միացնէ մարդերը իրարու հետ, ազդի զազափարէն վեր բանի մը մէջ՝ որ զերազոյն եւ ազնուական իմաստ կու տայ մարդկութեան: Ահաբոնեանի մէջ յայտնուած մարդկային այս բարձր գաղափարականին ակնարկութեամբ է որ Յորակ Սաղաթեան, որ ընդհանրապէս հակառակորդ մըն է 1912ի ազատագրական շարժումի գաղափարախօսներուն, ըլլալով ինքը մարքսիստ մը, կը փոխէ յանկարծ իր ժխտական կեցուածքը անոր հանդէպ եւ համակրութեամբ վեր կը հանէ անոր վերականգնողական մէջ մարդկային զգա-

ցումին լայն շունչը՝ որ կը քերտացնէ տմէն ինչ, կը մօտեցնէ մարդը մարդուն՝ քաղցրացնելով կեանքը⁵:

Այս գաղափարականին յաղթանակովը ողբերուած էր հայ վիպագիր-քաղաքագէտը Սեւրի գաշնադրին օրը՝ յուսալով ողջունած ըլլալ արդարութեան արշալոյսը: Այդ հաւատքով սրեց զգացութեան մէջ հայ պանդուխտին կողքն ի վեր ապրող օտարներն ալ, հիւրընկալող ժողովուրդներուն մէջ տեսնելով ազնուականութեան ամենաբարձր ելույթը. ապրեցաւ յուսալով, պայքարեցաւ յուսալով, հաւատաց եւ մահացաւ իր արդին եւ մարդկութեան երջանկութեան համար:

Անոնց՝ որ փորձած են զարոյցի մը պիտակին վերածել անոր զրականութեանը՝ բաժնէ. «Ի դուր իմ զրական ստեղծագործութեան մէջ զրական զարոյց փնտռեցին: Իմ զրական զարոյցը հայ Հայրենիքը եւ սու հասարակ մարդկային ցաւն ու տառապանքն է. ինձ համար մարդկային ամէն էակ զերազոյն նպատակ է եւ ոչ միջոց եւ իր կեանքի ցաւալին յեղեղումները բարձրագոյն արժէք, որ կարող է գեղեցկացնել ամենագոյն արտահայտութեան»⁶:

Այսպիսի արտայայտութիւն մը իր բառաստեղծայ յորեկեանին առիթով կատարուած իրմէ, Մորսոյնի սրահներէն մէկուն մէջ, 1930, Մայիս 10ին, աւելի քան բացորոշ ինքնադատութիւն մըն է եւ տեղի չի տար մեկնութիւններու: Հայ Հայրենիքն ու մարդկային ցաւը կազմած են նիւթը իր զրականութեան, եւ զերազոյն նպատակը այս զրականութեան՝ մարդկային էակն է, որուն կեանքին տառապանքը կը կազմէ բարձրագոյն արժէքը: Կրեւուն մէջ է մարդուն ալ արժէքը: Երգել ալ զիջուր, երգել կեանքին ալ տառապանքը՝ գեղեցկագոյն արուեստն է, եւ կամ նոյնը չէ՞ երբ կ'ըսենք՝ տառապանքին ու ցաւին գեղեցկութիւնը՝ բարձրագոյն աստիճանն է արուեստին:

(Շար 1)

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՀԱՆԱՇԵԱՆ

4. Տէս Ժողովածու, Երկերի, Լուսաբացից (Ազատութեան ճանապարհին), հտ. 5, էջ 204-205:

5. Գարուն, զրական-ընթացադաշտայն արձանագիտութիւն, 1912, Մոսկու, էջ 146:

6. Հմմտ. Ժողովածու, Երկերի, հտ. Ա., Բոստան, 1947, էջ 60-61: